

Динамічно розвивається світовий ринок вищої освіти, вже виявилися країни-лідери по експорту освітніх послуг, у яких доходи від експорту цих послуг стають провідною статтею експорту. Поширюється в міжнародному середовищі транскордонна освіта: вихід університетів на ринки інших країн через створення своїх представництв університету в іншій країні або через надання іноземному провайдеру (національному навчальному закладу) виключних прав на здійснення власної освітньої програми за кордоном.

Література

1. К обществам знания. — Париж: ЮНЕСКО, 2005. — 210 с.
2. Сбруєва А. А. Глобальні та регіональні тенденції розвитку вищої освіти в умовах побудови суспільства знань: Препринт. — Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. — 80 с.
3. Дяченко Л., Давиденко Т., Московкин В. Европейские дебаты о роли университетов в обществе знаний: уроки для стран СНГ // Высшее образование в России. — 2006. — № 12. — С. 3—14.
4. Commission calls for overhaul of university system // CORDIS focus. — Luxemburg, 2006. — № 267 (June).
5. Education at a Glance: OECD Indicators. 2007 Edition. — Paris: OECD Publications, 2007.
6. Палфрейман Д. Как сохранить мировой класс Оксфордского университета? // Экономика образования. — 2008. — № 5(48). — С. 104—106.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2008 р.

УДК 378.147

І. О. Крюкова, канд. екон. наук, ст. викладач
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ЦІННІСТЬ ПРИЙОМУ АЛЕГОРІЇ ЯК МЕТОДИЧНОЇ ІННОВАЦІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

*«...пройшли віки, а людина мало змінилась —
так само любить і ненавидить, засмучується і радіє».*
М. Юхма [4, 717]

У статті розкрито цінність прийому алегорії у контексті виконання Болонських вимог до навчального процесу. Висвітлено резерви використання алегорії для розбудови відносин між викладачем та студентом за моделлю суб'єкт-суб'єкт замість застарілої моделі суб'єкт-об'єкт. Ціннісний потенціал алегоричного прийому аргументується цивілізаційною інтерпретацією ним економічних процесів, ілюструванням їх суцільної образності, морально-етичного та емоційного аспекту. Наведено приклади алегорій, доречних для роздумів над проблематикою сталого економічного розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: алегорія, художній образ, казки, афоризми, цивілізаційна суцільність знання, студент як суб'єкт пізнання, виховна функція навчання.

Проблеми нашого сьогодення не можна назвати проблемами виключно сучасними. Попри тривалий історичний шлях цивілізаційного розвитку, протягом якого людство зазнало багато змін, людина залишається людиною. Тому, напевно, більшість наших сучасних негараздів наші пращури сприйняли б з порозумінням. Адже з плином часу трансформується їх поверхнева оболонка — форма вияву. Між тим, сама сутність суперечливості процесів суспільного розвитку — продовжує залишатися актуальною.

Сучасна економіка не уникає негараздів, які турбували мислителів тисячоліття тому. Минуле і майбутнє — це спадкоємні і повторювані за характером процеси, подібність яких обумовлена циклічністю розвитку суспільства. Зв'язати сучасне життя із минулим історичним досвідом людського буття дозволяє використання архетипічних символів. «Архетип» походить від грецьк. «первинний стан» — початковий образ, оригінал, першопричина [7, с. 42].

Сьогодні економічна наука повертається обличчям до актуальності позаекономічних інституціональних факторів економічного розвитку. Між тим, архетипом цивілізаційної парадигми теорії інституціоналізму були синкретичні вчення про суспільне життя, викладені ще у філософії античних мудреців. До такого ретроспективного порівняння варто додати, що нове — це добре забуте старе. Адже аналогія є глибшою і пліднішою, якщо вона збагачена алегорією. Тоді вона набуває філософського систематизуючого характеру, бо охоплює масштабність цивілізаційних процесів. Адже алегорична форма є «завжди «прозорою»: в ній відчувається глибина, що не обмежується її предметним змістом; вона дає відчуття нескінченності зв'язків того, що мовлено чи зображено з усім світом і це надає значущості зображенню найпростіших речей» [7, с. 607].

Алегорія — це художній прийом образного порівняння. Його мета — лаконічне та яскраве, образно-художнє передання сутності процесу. Розробка цієї наукової категорії належить до царини культурології, а сферою його практичного застосування є образотворче мистецтво. В цій статті пропонується розглянути роль алегорії в економічній освіті, можливості її використання як навчального прийому для кращого опанування фундаментальних економічних дисциплін.

Об'єктом нашого дослідження є навчальний процес. Предметом дослідження є алегорія. Завданнями є дослідження сутності алегорії, її форм, етимології та призначення; наведення прикладів філософської інтерпретації змісту алегоричних форм, висвітлення їх навчальних властивостей для опанування студентами закономірностей економічних процесів у цивілізаційному контексті, передусім у взаємозв'язку із природничою сферою, та обґрунтування таким чином доцільності використання прийому алегорій з метою підвищення ефективності навчання.

Терміном «алегорія» в образотворчому мистецтві позначають «розгорнуте уподібнювання, подробиці якого складаються в систему натякань; при цьому прямий сенс зображення не втрачається, але доповнюється сенсом переносним» [8, с. 351]. Алегорія є «персоніфікацією деяких абстрактних уявлень, зображення їх через асоціативно близькі конкретні образи, істоти та предмети» [6, 7]. Алегорія зображує «абстрактні поняття в наочному образі». Вона є спробою «передати в художній формі певний зміст і загальні поняття, моральні цінності тощо» [7, с. 21]. Алегоричні зображення, зазвичай, наділяються пояснюючими їх зміст атрибутами. Наприклад, зображення богині правосуддя у вигляді жінки із терезами в руках.

Алегоричний прийом екстраполює глибоку філософію, народжену життєвим досвідом. Мудрість поколінь передається не лише науковим шляхом, а також і через народні традиції — звичаї, обряди, пісні, прислів'я, казки тощо. Ці елементи утворюють скарбницю народної мудрості, яка є школою людського виживання, народженою самою історією. Народні традиції є культурно-етнічними інституціями, що мають своїм призначенням наставляння на шлях істинний через відтворення доцільного, з точки зору життєствердження народу, суспільного менталітету, надбань його моральної етики.

Народна культура багата на алегорії. В алегоричних символах народна творчість фіксують минуле заради майбутнього. В алегоричних формах фіксують традицію народної віри, що передається від покоління до покоління і, власне, являє собою довіру дітей до своїх батьків, віру у їх любов, доброзичливість і турботу, з якими вони передають своїм нащадкам опановану ними правду життя, так би мовити «сіль Землі». Від цієї віри походить повага до старших за віком, тобто увага та шанобливе ставлення до їх думки. Отже, в алегоріях присутній не лише пізнавальний,

а й виховний аспекти, які є двома тісно взаємообумовленими сторонами інформації — раціональною та морально-етичною.

Цінність інформації полягає в її адекватності реальності. Знання має бути цілісним за своєю природою, так само, як і будова світу, який вони відображають. Отже, цінність знання становить його суцільність. Вимозі суцільності, відповідно, має відповідати і пізнавальний процес.

С. М. Булгаков, громадський шлях якого поєднує в собі діяльність священнослужителя та економічного теоретика, в своїй праці «Філософія господарства» проаналізував процес пізнання як важливий елемент світогосподарської діяльності людства. Виходячи з духовно-онтологічної єдності людства у його творчій, життєстверджуючій діяльності, він наголошував на тому, що «...існує суб'єкт знання, який обґрунтовує його єдність і з формального боку, гносеологічно, і за змістом, науково. Знання дійсно єдине і дійсно інтегрується у цьому суб'єкті» [1, с. 98].

Цивілізаційна суцільність економічної практики вимагає свого відповідного суцільного відображення у науковому пізнавальному процесі, а опанування економічною наукою, у свою чергу, потребує забезпечення суцільності її пізнання у процесі навчання. Прийом алегоричної імітації життєвої дійсності дозволяє образно і спрощено зображувати цивілізаційну замкненість господарських взаємозв'язків, відтворюючи тим самим суцільність емпірики для забезпечення суцільного пізнавального ефекту від навчального процесу. Отже, алегорії є художніми носіями цілісності знання.

Художні твори, казки, байки, прислів'я, приказки, афоризми, в тому числі навіть гумор є формами народної культури, що втілюють алегоричне бачення цивілізаційних цінностей, серед яких, при бажанні, можна розгледіти і чимало економічних аспектів. Використання цих алегоричних форм у навчальному процесі служитиме його активізації, збагачуватиме та посилюватиме переконливість обґрунтування певних наукових висновків художньою образністю філософії. Звісно, більшою мірою ця методологічна пропозиція стосується фундаментальних суспільствознавчих дисциплін, для яких більш властивим є метод абстракції, що бачиться нам дещо споріднений із алегоричним.

«Яка розкіш, який зміст, яка рація в кожному нашому прислів'ї!» — захоплюється Володимир Даль [4, с. 7], про казки якого М.В. Гоголь пише, що «Кожне його речення мене вчить і повчає» [4, с. 8].

Серед традицій художньої народної творчості чимале місце займають афоризми. «Афоризм — від грецьк. «визначення» — це короткий влучний оригінальний вислів, узагальнення, головна думка, виражена у лаконічній формі, подекуди несподівано парадоксальній» [5, с. 71]. Афоризмам притаманна певна інтуїтивна абсолютність знання, на відміну він його наукової відносності.

Так, з наукової точки зору відомо, що Америку відкрив Колумб. Ця теза має вельми відносний науковий характер з присмаком цивілізаційного європоцентризму (тобто Колумб відкрив Америку для Європи). Адже нам і на думку не може спасти, що насправді Америку відкрив навіть і не Америго, а індієць (при тому для себе). В момент появи в Америці європейців вона була населена великою кількістю індієських племен. І хоча культурі індієців доколумбової Америки були невідомі плуг, колесо, кінь та залізо, проте за рівнем розвитку математики, астрономії та медицини вони випереджали тогочасну Європу [8, с. 196–210].

Як бачимо, традиційному науковому знанню бракує суцільності світосприйняття. Афоризми ж втілюють розуміння цивілізаційної суцільності нашого життя. Чоловік має протягом свого життя неодмінно зробити три справи: виховати сина, збудувати дім та виростити дерево. Цей афоризм передає сенс людського життя, який полягає у відтворенні. Його предметно-образний стиль стисло і спрощено, проте чітко і прозоро виділяє головні необхідні для нього ключові компоненти: соціальний, економічний та природний.

Народження сина є відтворенням існування самого соціуму, людської субстанції продуктивної сили, яка в давні часи, мабуть, розумілась більше як сила фізична, і

тому уособлюється у чоловічій статі. Дім є людським помешканням, адаптованими до неї умовами існування, тобто влаштованим для життєзабезпечення домогосподарством, що являє собою трансформовану працю природну матерію. І нарешті, дерево — сама висхідна природно-ресурсна матерія для людського життя, акумулятор сонячної енергії, інструмент фотосинтезу, який є основою для біологічних форм життя на Землі завдяки порушення ним другого закону термодинаміки на користь нагромадження різних форм запасів енергії на земній поверхні.

Дерево уособлює ту частку природної матерії, яка трансформована домогосподарством людини (з дерева збудовано дім) і потребує свого відновлення, аби підтримувати сталість умов земного біологічного існування і надалі. Адже її відтворення є запорукою відтворення і людини, і її домівки. Хіба це не є влучним алегоричним архетипом теорії сталого розвитку?

Сенс алегорій не підвладний часу. Згадаємо, як біля казкового роздоріжжя на позначених дороговказом напрямках змальовувались альтернативні втрати для трьох богатирів у невідомому світі, що простирався перед ними. Що це як не застереження в стилі екстрим щодо майбутніх екстерналій від руху вперед за цими шляхами? Така алегорія є образно-художнім методом вимірювання суспільного поступу не позитивними здобутками від руху людства вперед, а порівняними втратами, що означає усвідомлення не меншої важливості негативних супутніх екстерналій від суспільного прогресу. Зауважимо, що не випадково за образ тих, хто долає шлях, взято саме образ богатирів. По-перше, це людське товариство, тобто натяк на соціум. Також це є підсилення ефекту екстернальної небезпеки сюрреалістичним наголосом. Тобто екстримні застереження є актуальними за умов навіть таких відмінних потужних рис висхідної життєвої потенції, яку мали могутні богатирі.

Йти вперед за новими невідомими примарними здобутками ціною фізичних втрат, чи повернутися назад та відтворити і зберегти те, що маєш? Адже позаду не прірва, а досвід опанованого традиційного способу життя — великий простір набутків цивілізаційного минулого, усталені консервативні засади канонізму тривалої доби середньовічної помірності, якій було покладено край Великими географічними відкриттями та перемогою протестантизму — тим самим роздоріжжям і новими відкритими світами, які спричинили культивування розвинутої форми товарного виробництва, його індустріального способу та посилення тенденцій до глобалізації, тобто ті знакові процеси, які дали поштовх всім негараздам сучасного суспільства.

Варто пригадати уроки історії: у свій час у наближенні до землі та у переважно автаркному середньовічному типі господарства знайшла порятунком антична цивілізація, яку довели до падіння не лише навали варварів, як зовнішня причина, а й стрімкий розвиток товарно-грошових і фінансових відносин та невільницька праця, що становили причину внутрішнього загнивання та дестабілізації античної цивілізації.

Казки, як різновид художніх творів літературного мистецтва, являють собою прояви людської духовності, оскільки відображають морально-етичний бік людського буття. Вони становлять істотну частку культурних надбань людства. Адже культура — це «фактор, що обумовлює взаємозв'язки людини, суспільства та природи» [6, с. 91], на базі певного рівня яких ґрунтується цивілізація. В казках знайшли яскравої образної фіксації не лише морально-етичні відносини між людиною, а й моральна етика людсько-природних взаємин.

Так, у казці «Про рибалку та рибку» золота рибка творить дива, даючи життєві блага старому рибаку і його бабці. Життєвого краху їх людській спільноті завдає задиркувате нахабство бабчиної примхи, яке стає кульмінацією казки: щоб рибка сиділа, так би мовити, «у неї в акваріумі» та догоджала їй. Жартома кажучи, як завжди в усьому винні жінки. Але не дамо себе ображати. Де ж воля самого чоловіка, заснована на здоровому глузді?

Цікавою є та особливість змісту казки, що попри зовнішнє враження, неначе її герої ведуть відтворювальний тип господарства (осіле поселення, про що свідчить наявність будинку), справжній характер їх господарювання автор бачить привлас-

нювальним. Всі життєві блага, які з'являються в їх помешканні протягом казки, є дарованими рибкою, яку що правда не без трудових зусиль, здобув дід, який чисельно і наполегливо занурював у природну стихію морських вод свої сіті. Це є алегоричним запереченням абсолютного, продуктивного творчого характеру людської праці і ствердженням єдиної творчої субстанції за природою.

Людина не є творцем, вона є лише суб'єктом ентропії — перетворювачем отриманої від природи ресурсної фізичної матерії. Літні люди з цієї казки набули власноруч протягом всього свого життя не так вже й багато — в них поганенький дід і паршиве корито — непридатний засіб, у якому не можна як слід відіпрати бруд. Все краще за їх власні набутки вони отримали завдяки чарівним зусиллям риби, тобто природної благодаті. Таким чином, автор казки висловлює своє переконання, що за великим рахунком людина не тільки не є творцем (тобто, її господарство не є високопродуктивним), а навіть не є відтворювачем (оскільки її господарство не є відтворювального типу), а завдяки своїй ентропійній праці виступає лише привласнювачем тих ресурсних благ, що продуковані природою.

Пристойними життєвими благами рибка наділяє людей у винагороду за їх благородне ставлення до неї, тобто за її повернення в море, акт якого є алегоричним аналогом простого відтворення природних ресурсів, якому з причини людської егоцентричної амбітності колись настає край.

Як на нашу думку, то ця казка має глибокий цивілізаційний сенс, бо насправді вона виражає богохульство людської філософії сцієнтизму. Сіті є знаряддям праці рибача. А саме засоби праці є господарським втіленням розвитку науки. За К. Марксом, історичні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється. Отже, казка наводить на думку про існуючий невдалий цивілізаційний досвід надмірного приборкання людиною природи. Висновок — не варто плутати ролей. Не природа є часткою побудованого людським господарством храму, а людське господарство є вбудованою часткою у величній храм природи.

Казка «Про рибалку та рибку» мініатюрно відображає трагічну історичну містерію цивілізаційного поступу людства, яке спершу було нужденним і стояло на колінах перед потужними силами природи, пізніше завдяки своїй старанній праці над природними ресурсами все більше покращувало своє становище, але втратило чемність перед годувальницею-природою і тому повернулось до свого первинного жебрацького стану. Драматична розв'язка сюжету натякає на глобальне цивілізаційне значення існуючої філософської категорії міри, на необхідність дотримання помірності у природокористуванні.

У казках як у дзеркалі відображається народне світоспоглядання, філософія світосприйняття. Метою народних казок є закладення досвідчених, історично перевірених засад людської свідомості дитині. Драматичні розв'язки казок мають повчальний не лише для дітей, а й для дорослих характер. Проте саме формування дитячого світогляду є конче важливим, оскільки вважається, що менталітет народу може змінитися, лише коли зміниться його носій — людське покоління.

Казка «Про рибалку і рибку» є чудовою алегоричною інтерпретацією вчення фізичної економії. Золота рибка для людини втілює абсолют життєдайної енергії Сонця — першооснови, що створює на Землі природні блага. Ресурси природного довкілля мають первинну економічну роль щодо ролі людини. Вони перманентно важливі, оскільки людський ресурс, тобто фізична та інтелектуальна діяльність людини позиціюється як похідна і узалежнена від певних об'єктивних природних умов людського існування.

Людина є біологічно обумовленою психологічною істотою, наділеною фізичним тілом та свідомістю. Вектор дії фізичних та інтелектуальних людських зусиль спрямований на адаптацію до наявних природних умов та використання природних ресурсів у процесі господарської життєдіяльності.

Помалу згасає сонячне світло, а тим часом не розумні люди Сонце на блюді їдять... Як бачимо, казковим алегоріям притаманний фундаментальний характер. Вони передають суттєві закономірності процесу поступу людської цивілізації і тому можуть бу-

ти сумісні з науковими положеннями, виконувати функцію їх предметної ілюстрації та закріплення. Вони доречні дотепністю свого формулювання. На нашу думку, прийом алегорії може ефектно оздобити прісність навчального процесу. І це є аргументом для їх залучення як допоміжного засобу у навчальному процесі.

Процес засвоєння навчального матеріалу означає для студента завдання зробити його своїм. А це передбачає не лише запам'ятовування викладеного, й розуміння. Для викладача ж — це не лише викладання, а й пояснення.

Алегоричні коментарі сублімуватимуть характер інформації, даватимуть змогу її реального широкого цивілізаційного сприйняття та, разом з тим, спрощеного предметно-образного закріплення. В цьому нами вбачаються їх навчальні переваги. Недоліком використання алегоричного прийому у навчальному процесі є сама по собі креативність його впровадження, яка вимагає особистої ініціативи та творчого підходу викладача до своєї справи, наявності в нього не лише вузьких професійних знань, а й певних філософських уявлень, культурно-мистецького рівня підготовки та розвитку художніх здібностей. Задовольнити такі вимоги, звісно, під силу не всім. Проте вони є важливими, оскільки студент є людиною, а людина, за С. М. Булгаковим, наділена суцільним єством, поєднанням об'єктивного та суб'єктивного, матеріального та духовного, індивідуального та колективного, раціонального та морального начал [1].

Людська адресність навчального процесу, спрямованого до студента не як до об'єкта, а як до суб'єкта навчання, має бути адекватно відображеною у формі подання його змістовного наповнення. Навчальна інформація має бути не просто носієм раціонального знання для розуму студента, а ще й провідником емоцій для його серця, тобто повинна доносити морально-етичні відчуття від цього знання. В інформаційному наповненні навчального процесу має бути присутнє живлення як для розуму, так і для душі. Алегорії є тим інформаційним прийомом, який досить вдало поєднує дві вище зазначені неодмінні ціннісні властивості інформації — раціональну та моральну, а отже вони є доцільними у світлі болонських вимог ставлення до студента, як до суб'єкту навчального процесу.

Орієнтація на суб'єкта навчання як не лише на носія економізму (термін С. М. Булгакова, що скорочено означає економічний раціоналізм) [1], а як на людину у всіх її багатогранних вимірах і проявах особистості передбачає не лише мету передачі студенту раціонального зерна інформації, а і важливість характеру її подання, тобто залучення до пізнавального процесу не лише розуму, а й відчуття інформації — моральної етики її ціннісної орієнтації, її цивілізаційного вектору, енергетичного заряду, кольору, форми, присмаку, песимістичного чи оптимістичного настрою та художніх аналогій. Художність алегорій пробуджує в людині етичні та естетичні почуття, тобто ціннісні установки, які забезпечують адекватне системне сприйняття і цивілізаційну оцінку тієї чи іншої інформації.

Навчальний процес бачиться нам не лише процесом подання інформації а і, певною мірою, виховним процесом. Відомі такі методи виховання, як переконання, примушення та власного прикладу. Досить витончений метод виховання художнім образом не популяризується серед них, хоча сила художнього образу робить його використання досить успішним методом виховання.

Художній образ — «специфічне, властиве мистецтву форма відображення дійсності, що вивчає загальне через конкретне, індивідуальне, що виникає у творчому процесі митця і втілюється у матеріальній формі. У художньому образі узагальнюються різноманітні сторони явищ та діяльності за принципом загальне в єдиному. Однак, на відміну від наукових образів і понять, котрі узагальнюють явища навколишнього світу в абстрактних знаках та символах (цифри, формули, закони), у художньому образі загальні властивості та якості окремих явищ виражаються через особисте, неповторне, суб'єктивне сприйняття та переживання митця. Тому художній образ завжди є конкретним, суб'єктивним, унікальним і емоційним» [6, с. 203].

Використання переліку зазначених вище виховальних методів у навчальному процесі має на меті зробити пізнавальний процес предметом мотивації студента.

Викладач наводить аргументи щодо переконання у важливості опанування певними знаннями. Також він вдається до примусу, коли ставить незадовільні оцінки чи нагадує про іспит. І, звичайно, викладач виступає особистим авторитетним або недостатньо авторитетним прикладом обізнаності у дисципліні. Вільне володіння матеріалом, уміння його вдало подати та відповісти на різні запитання студентів стимулюють їх допитливість.

Доповнення традиційних методів виховання мотивації до пізнавального процесу алегоричним способом подання матеріалу створюватиме атмосферу жвавості та уявлення захопленості викладача відповідною інформацією, яке передається також і студенту. Адже художній образ має емоційно-естетичний навчальний ефект. Алегорії створюють враження від отриманої інформації, роблячи її виразнішою і цікавішою, що краще налаштовує на засвоєння навчального матеріалу та сприяє ефективності процесу пізнання.

Більш того, у мистецтві існує термін «катарсис», що тлумачиться як духовне очищення та моральне вдосконалення під час сприйняття художнього образу та співпереживання пов'язаних із ним подій [3, с. 192].

Алегоричні образи можуть бути створені за допомогою натуралістичного, реалістичного, романтичного, символічного, сюрреалістичного стилів [2]. Приміром, у добре відомому «Вишневому саду» А. Чехова романтично відображені природні цінності економічного консерватизму, виходячи з сприйняття яких читач може співпереживати народницькі настрої з приводу переходу країни на буржуазний шлях суспільного розвитку.

Алегорії доцільні з точки зору як педагогічної, так і психологічної, оскільки дозволять емоційно збагатити і тим самим розважити напружений, насичений формальними науковими положеннями інтелектуальний процес аудиторних занять. Також вони сприятимуть створенню комфортної дружньої атмосфери між викладачем та студентами на підставі не лише науково-логічного порозуміння, а й на рівні психологічного взаємо зближення у, так би мовити, віртуально-відчуттєвому вимірі.

Маємо сміливість стверджувати, що опанування прийомом алегорії становить величезний потенціал для підвищення кваліфікації викладача. Він посилюватиме індивідуально-творчий стиль його роботи із студентами на підставі залучення і розвитку, спершу власної викладацької, а згодом і студентської образної уяви.

Переконана, що успішні спроби залучення алегорій стануть предметом Вашої, шановні колеги, творчої наснаги на дієвим інноваційним засобом підвищення якості навчання.

Література

1. Булгаков С. Н. *Философия хозяйства*. — М.: Наука, 1990.
2. Власов В. Г. *Стили в искусстве: Словарь*. — СПб.: Лита, 1998. — 672 с.
3. Кормич Л. І., Багацький В. В. *Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ століття): Навч. посібник*. Видання третє. — Х.: Одісей, 1994. — 304 с.
4. *Литературные сказки народов СССР* / Сост., вступ. ст. и прим. В.И. Калугина; Иллюстр. Р. Ж. Авотина. — М.: Правда, 1989. — 752 с.
5. *Літературний словник-довідник* / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — 752 с.
6. Пасічний А. М. *Образотворче мистецтво: Словник-довідник*. — Тернопіль: Навчальна книга, Богдан, 2003. — 216 с.
7. *Современный словарь-справочник по искусству* / Научн. ред. и сост. А. А. Мелик-Пашаев. — М.: Олимп: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. — 816 с.
8. Соколова М. В. *Мировая культура и искусство: Учебное пособие для студентов высш. учебн. заведений*. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 368 с.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2008 р.